

Aktivnost hrvatskih stranaka u Bosni i Hercegovini u izborima 1923. godine*)

Tomislav Išek

Vodstva HTS i HPS uoči izbora 1923. godine

Za Hrvatsko pitanje godina 1923. je predstavljala novu etapu. Izbori koji su se približavali, trebalo je između ostalog, da pokažu poziciju Hrvatske republikanske seljačke stranke, odnosno Hrvatskog bloka (u daljem tekstu HB),¹⁾ namjere vlasti, stav Hrvata BiH,²⁾ da donesu razjašnjenje nerasčišćenih odnosa hrvatskih stranaka. Hrvati BiH,³⁾ bez obzira na uočljiv stalan i siguran stranački uspon HRSS, nalazili su se u stanju previranja. Za hrvatske mase HRSS je svojim programom i, eventualno, definitivnim prodorom u BiH i dalje bila atraktivno privlačna i u njoj su oni sagledavali krajnji cilj svih svojih želja. HTS je,

*) Ovaj kratki prilog tretira, kao što se iz naslova vidi, detalj jedne od komponenata razvoja BiH. Članak, u stvari, predstavlja dio veće radnje u kojoj se istražuje odnos HRSS prema BiH. U **Prilozima** br. 2, Sarajevo 1966, izašao je uvodni dio te radnje — **HRSS prema BiH i orijentacija Hrvata BiH do 1923. godine**, str. 75—120.

¹⁾ O osnivanju, sastavu HB vidi Matković H.: **Hrvatska zajednica, Prilog proučavanju političkih stranaka u staroj Jugoslaviji. Istorija XX veka, Zbornik radova**, V, Beograd 1963, 78.

²⁾ U nacionalnom pogledu BiH predstavlja veoma složenu pokrajinu. Odnosi stanovništva tokom vremena postajali su sve komplikovaniji, naročito od vremena kada su se počeli isticati i vjerski. Vjersko obilježje postalo je vremenom predominantno i, u stvari, ono je do krajnosti zaoštravalo odnose stanovnika, i, pored vanjskih uticaja, doprinosilo da BiH budu što manje srede, da u odnosu na ostale naše pokrajine budu što manje jedna vrsta spone, a što više faktor razdvajanja. Značaj ove činjenice je i u tome što su prema »Rezultatima popisa žiteljstva u BiH od 10. 10. 1910«, Sarajevo 1912, str. XLVIII »Tri glavne konfesije u zemlji zastupane u svim kotarima BiH. U konfesionalnom pogledu nema u BiH sasvim jedinstvenih kotara«. U **Prilozima** br. 2, Sarajevo 1966, u bilješkama 57 i 65 uzeo sam vjersku osnovu kao jedini elemenat za određivanje broja pripadnika hrvatske nacionalnosti. Iako je vjerski momenat još dugo vremena bio elemenat nacionalne diferencijacije, ne može se tvrditi da su svi katolici bili i Hrvati. Prema popisu iz 1910. g. odbivši od ukupnog broja one koji su kao maternji jezik označili srpskohrvatski, (1,822.564), Srbe — 825.418 i Muslimane — 612.137, dobija se približno realan broj Hrvata u BiH — 385.009 koji se za 49.152 razlikuje od ukupnog broja rimokatolika.

unutar HB, apsolutnim anticipiranjem stavova i odluka HRSS postala nezvanično njena filijala, što je izazvalo potpuno opredjeljenje Hrvata u njene redove tj. na stranu HRSS. Prateći pisanu riječ ili konkretne akcije bilo HTS, bilo HPS, lako je uočljiva njihova posljednja namjera — pridobiti što veći broj Hrvata BiH u svoje redove. Dok je HTS, preko HB, nastojala da ostvari taj cilj, zadržavajući se na uskoj osnovi bosansko-hercegovačkoj, HRSS je težila da se afirmiše na daleko široj podlozi, opštehrvatskoj, a HPS je svoju aktivnost bazirala na hrvatskoj osnovici, ali ekskluzivno svojoj. Svima je, dakle, u prvom planu bilo krupnim slovima zacrtano h r v a t s t v o. Samo svaka za sebe (kada govorim o potezima stranaka uvijek podrazumijevam njena vodstva, koja su i kada su pokušavala da istupaju prema članstvu demokratski, »in piaca«, nastupala nedemokratski, namećući mu svoje mišljenje i zaključke) ušle su u tu borbu sa željom da izbere glasove Hrvata.

Šta je za hrvatsku masu u to vrijeme bilo najvažnije? Šta je ona tražila, očekivala? Uprošteno rečeno ravnopravnost, najšire shvaćenu. U osnovi konglomerata neriješenih pitanja nalazio se postulat ravnopravnosti. Deklarativno i HTS je bila na istom stanovištu.³⁾

Izbori koji su se približavali stavljali su sve hrvatske stranke u situaciju da konkretno primijene programska načela. Usmjerene ka stvaranju preduslova za ostvarenje svojih zahtjeva socijalne grupacije su se neposredno pred izbore odlučnije aktivno opredjeljivale.

Seljaštvo, najmnogobrojniji elemenat BiH ispoljavalo je i »... potištenost, ravnodušnost i ... nepovjerenje prema vlastima; ... opažajući da se prilike ne popravljaju ... seljak ne vjeruje da iko ima poštene nakane; ... nije isključeno, da bi kod idućih izbora svako koji izade narodu sa novim mislima ... mogao iznijeti pobjedu, (među Muslimanima — moja opaska) ... a kad bi kandidirao Radić — teško da ne bi imao velikih uspjeha.«⁴⁾ Proces aktiviranja naroda tekao je, ipak, vrlo sporo i gotovo je direktno ovisio od krupnih političkih događaja, kakvi su, nesumnjivo, bili izbori 1923. Npr. u bivačkoj oblasti, koja je zbog blizine hrvatske teritorije bila u pogledu definitivnog opredjeljenja u specifičnom položaju »...Hrvati katolici ukoliko su opredjeljeni, zadojeni su Radićevim republikanizmom ... ukoliko nijesu ... podavali su se onome koji (je) više nuđao.«⁵⁾ Odnos hrvatskog stanovništva BiH na prelazu od 1922/23. nije bio svugdje **definitivno određen**.⁶⁾ HB, za

³⁾ »... treba udariti izvjesna osnovna načela sporazumu:

I. Priznaje se, da ekonomsko isisavanje Hrvatskog Naroda treba da prestane,
II. Hrvatskom Narodu daju se garancije, da se u budućnosti neće ponoviti što se u prošlosti desilo«.

Hrvatska sloga, br. 202, str. 2, od 13/9. 1922.

⁴⁾ Okružno načelstvo Bihać — Pokrajinskoj upravi u Sarajevu. Arhiv Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine, fond Pokrajinske uprave za Bosnu i Hercegovinu, (u daljem tekstu: ASRBiH, fond PU za BiH). Prez., 5367/1922.

⁵⁾ Ibid, br. 4213.

⁶⁾ »Hrvati i Muslimani — područja Varcar Vakuf m. o. — uglavnom su još neodlučni...«

ASRBiH, fond PU za BiH, prez. 215/1922.

Ispostava Bosanskog Broda ocjenjivala je stanje seljaka svoga kraja januara 1923: »... politički neupućeni, socijalno, kulturno zaostao... biti će opredjeljen prema onome, ko najviše među njima poradi«.

ASRBiH, fond PU, za BiH, Prez. 1218/1923-2.

njega, nije mogao da bude faktor afirmacije. Čak je i sama HRSS bila za tu masu personificirana S. Radićem. To je bilo vrijeme ubrzanog približavanja mase Radiću. Dokumenta govore o procesu **konačnog opredjeljenja** i Hrvata i Muslimana. O faktorima opredjeljenja relativno najpotpunije podatke pružaju analize okružnih načelnika nakon provedenih izbora i izvještaji područnih žandarmerijsko-policijskih stanica. Njihova skala je prilično široka i išla je od želje za otcjepljenjem u pogrančnim krajevima do nada u obećano proglašenje hrvatske republike. Zahtjevima koji su proizlazili iz objektivnog položaja stanovništva pridruživala se, i bila od ogromnog značaja, izvanredno sprovedena, kratka, ali intenzivna tajna agitacija i propaganda. Ipak ono što je najviše nosilo **hrvatsko i muslimansko stanovništvo** prema Radiću su olakšice poreske politike predviđene programom HRSS: neplaćanje poreza na monopolske artikle, obezbjeđenje boljih uslova privređivanja,⁷⁾ nade u eventualno smanjenje ili oslobođenje vojne obaveze, zamjena postojećeg novca, novim, republikanskim. O svemu tome S. Radić je bio odlično obaviješten i osjećajući situaciju, mogao je, što se tiče Hrvata u BiH, da istupa rezolutno. Zbog svojih krajnjih namjera, vođstva HPS i HTS su, bez obzira na to što im je podloga djelovanja bila hrvatsvo, usljed sve vidnije uloge koju je HRSS faktično imala u HBU-u, i time stvarno i potencijalno ugrožavala njihove interese, na svaki način bila protiv brojnijeg opredjeljenja Hrvata BiH na stranu HRSS. Proces ekspanzije na bosansko-hercegovačko područje, nastanjeno Hrvatima i Muslimanima, kome je bio cilj da privuče što veći broj pristalica — protivnika hegemonije i centralizma, direktno se sučeljavajući sa gore iznesenim pretenzijama HPS i HTS, nije mogao da bude objektivno ocijenjen i sagledan.

Politika tuđinske vlasti, svakovrsni uticaji bazirani na vjerskim osnovama, rezultirajući u protežiranju istovjernika, ostavili su neizbrisive tragove kod stanovnika BiH. Dodajući ovome posljedice odnosa prema Hrvatima i Muslimanima,⁸⁾ nije pretjerana pretpostavka da su se »trebale ... naći samo vođe, koje će za današnje doba i prilike navaspitane gomile birača povesti stazom njihovog dosadašnjeg odgoja i mentaliteta.«⁹⁾

Stanje odnosa među vođstvima hrvatskih stranaka bilo je od presudnog značaja za stav hrvatskog stanovništva BiH. HRSS se još u toku 1922. god. kategoričkim izjašnjenjem za samostalan istup u BiH posta-

7) »Nepismenom i neupućenom našem seljaku (bijačka oblast — m. o.) nijesu izmakle blagodati koje uživa od države prečanski seljak, a osobito mu nije izmaklo očima da prečanski seljak, slobodno sadi duhan, plaća minimalni porez, siječe šumu, a da zato ne biva kažnjavan ni prijavljivan, peče rakiju i dr., te nešto nesavjesnom agitacijom prečanskog seljaka, a nešto vlastitim rezonovanjem zaista misli, da je tamošnjim seljacima sve ove pogodnosti isposlovao njihov Radić i da je Radić sve-moćan, te kad bi Radić i u Bosnu došao, da bi i ovdašnji seljak isto imao i bio u istom blagostanju kao i prečanski. Ovo i ovako rezonovanje pojedinaca može se čuti svaki dan...«.

ASRBiH, PU, za BiH, Prez. 4213/1923-5.

8) Okružna oblast u Travniku — g. Ministru Unutrašnjih dela u Beogradu... Dosadnji sastav vlade u kojoj su svi načelnici i povjerenici sami Srbi, nije zadovoljavao ni Hrvate, ni Muslimane, jer su u tome videli zapostavljanje svojih sinova i hegemoniju srpskog elementa...« ASRBiH, fond ZV za BiH, Prez. 5391/1920.

9) ASRBiH, fond PU za BiH, Pov. 621/1923-3.

vila direktno prema ma kom konkurentu. Vođstvo HTS, iako neprekidno ističući privrženost HB, nije lako napuštalo ideju samostalnog istupa u BiH, unutar HB. U stvari, to je bio međustranački obračun koji se tek nešto više od dva mjeseca pred izbore (5. 1. 1923) završio povlačenjem HTS i, definitivno, otvorenim, samostalnim istupom HRSS.

HTS je naslućivala posljedice eventualnog raskida sa HB. Zbog toga su se vođe HTS, ne mirivši se sa svojim isključivanjem u BiH, što bi uslijedilo prihvatanjem zahtjeva HRSS, kao i realno ocijenivši nemogućnosti i štetne posljedice samostalnog istupa najodlučnije opredijelili za — HB. Takva orijentacija obećavala je maksimalno samostalno iskorištavanje rezultata izbora i kontinuitet veze sa Hrvatima Banovine. Kompromis se pojavio kao jedina solucija za HTS. Kakav će biti »... odlučite sporazumno hrvatske stranke, a da taj sporazum bude pod firmom HB, želja je svih Hrvata BiH.«¹⁰⁾ Stvarno stanje je odavalo drukčiju sliku. Ocjenjujući vjerodostojnost dokumenata, tačna je bila prognoza iz vremena kada još nisu bili istaknuti kandidati da »ako HRSS postavi ovdje samostalne kandidate, a nosilac te liste bude ma koji seljak iz Hrvatske, nema u Bosni te osobe, koja bi ga kao ličnost mogla tući, jer za seljačtvo je glavno to, da je taj seljak nosilac liste Radićeve stranke.«¹¹⁾

Na skupštini vođstva HTS, koja je održana 25. i 26. 1. 1923, raspravljen je odnos prema HRSS. Odluka koja je donesena bila je »... da se ima istupiti pod imenom HB, kako to narod naš najvećim dijelom želi i to svuda u Bosni, a u Hercegovini kako će to 28. o. mj. velika narodna skupština zaključiti.«¹²⁾ Zastupnici seljaka Hrvata iz cijele Hercegovine prvi put su se okupili u Mostaru 28. 1. 1923. i jednoglasno odlučili »... da se na izbore pođe složno pod imenom HRSS.«¹³⁾ HTS, kao cjelina se na ovaj način, neposredno uoči izbora, unutar BiH pocijepala, a jedan njen dio se, posredstvom bosanskog vođstva, čak stavio nasuprot HRSS. Izašle su na vidjelo razlike vođstva iz Bosne, s jedne, i Hercegovine, s druge strane. Vođstvo iz Sarajeva, zbog kontraverznih odluka, izdalo je saopštenje da »za pristaše HTS vrijedi zaključak vođstva HTS, koji je zaključio, da stupa u izbore pod firmom Bloka...«¹⁴⁾ Ipak, ni Hrvati iz Hercegovine, unutar HTS i pored odluka od 28. januara, nisu bili u pogledu definitivne orijentacije, jedinstveni. Sredinom februara nastao je rasplet kad je Matej Kordić na čelu grupe disidenata (Matiša Mlinarević, Grgo Macan) postavio za okrug mostarski svoju listu na način koji ih je isključivao kao moguće saradnike HRSS; drugi dio vođstva posredstvom Nikole Preke (Precca) » priznao je pred izaslanstvom vođstva HRSS, da je voljan raditi u svem u zajednici s tim vođstvom.«¹⁵⁾ Tako je HTS u Hercegovini, politikom vođenom od strane vođstva, većim svojim dijelom stala na liniju HRSS, ali sa zahtjevom da istupi sa svojim, domaćim, kandidatima. Ovakav položaj HTS u Hercegovini bio je uslovljen, u izvjesnoj mjeri, rezultatom politike HPS. Orijentacijom

¹⁰⁾ H. sloga, 1923, br. 11, str. 3.

¹¹⁾ Sl. dom, 1923, 5, 7.

¹²⁾ H. sloga, br. 22, str. 2, od 28/1. 1923.

¹³⁾ Ibid, br. 26, str. 1, od 2/2. 1923.

¹⁴⁾ Ibid, br. 29, str. 3, od 7/2. 1923.

¹⁵⁾ Sl. dom, 1923, 9, 1.

(ab ove) na Ljubljani, a ne na Zagreb, vodstvo HPS unaprijed se, mimo svoje volje, u očima hrvatskog stanovništva distingviralo od HB, odnosno HRSS. Praktični potezi tokom vremena izazvali su posljedicu da se hrvatsko stanovništvo Hercegovine, uviđajući odnos HPS prema HB i HRSS i politiku HRSS, potpuno opredijelilo za HRSS. Istaknuti pojedinci vođstva HTS iz Hercegovine su zahtjevima od 28. 1. 1923. g. indirektno prekinuli odnose sa dijelovima vođstva stranke u Sarajevu koje je na taj način izgubilo bilo kakvo pravo da istupa prema HB tj. HRSS u ime svih Hrvata BiH. **Hrvatska sloga**, u broju 31 od 9. 2. 1923. g. str. 2. pisala je da Radić nije usvojio zaključke skupštine od 26. i 28. januara. Međutim, proglas izbornog odbora HRSS »Hrvati Republikanci«, koji je rasturan i plijenjen sadržavao je i sljedeće: »Predsjednik HRSS S. Radić odobrio je zaključke Velike Skupštine Hrvata u Mostaru od 28. 1. 1923. g.«¹⁶⁾ U situaciji kada su hrvatske mase na svim stranama BiH sve svoje nade polagale u Radića i HRSS, vođstvo HTS iz Sarajeva donijelo je odluku da se Radiću uputi delegacija koja je trebalo da ga odvрати i od eventualnog istupa u BiH u sklopu HB-a. Zahtjev druge hrvatske stranke BiH, HPS, izražen na prvom sastanku pregovora sa HTS, bio je kategoričan. »2. svim sredstvima pokušati da se zapriječi dolazak Radića na izbore u BiH«.¹⁷⁾ Takvim stavovima vođstva HTS za Bosnu i HPS, u cjelini, isključila su se iz opšte izborne borbe. Kakvi su bili odnosi njihovih vođstava prema interesima hrvatskog stanovništva BiH, takvi su bili i među njima samim — isključivi. U predizbornoj aktivnosti pružala se izuzetna prilika rukovodstvima te dvije stranke da na djelu potvrde stepen mutualizma. Međutim, postojeće razlike bile su mnogo jače od faktora koji su ih mogli privlačiti. Prema tome, nepomirljivost je imala implicitni karakter. HPS je u povedenim pregovorima sa HTS (Za Bosnu m. o.) 7. i 8. 2. 1923. bila bezuvjetno za potpuni paritet, a HTS nije ni pokušavala da o tome razgovara, pošto ta jednakost »ne može biti podloga za kompromis...«¹⁸⁾ Posljedica takvih odnosa bilo je njihovo potpuno odvajanje od hrvatskog stanovništva. Ispoljenim stavovima i zahtjevima vođstva ove dvije hrvatske stranke apsolutno su zapostavljala baš one zahtjeve koji su masu vodili prema Radiću.

Vođstvu HTS-e je stav Radića prema BiH bio poznat, po sopstvenom priznanju, mnogo prije konačne odluke, ali ono kao da je prenebregavalo činjenicu da je HRSS dobila pristanak od HB da u pripremanu za hrvatsko-srpski sporazum zastupa hrvatski narod i donosi zaključke. Ne treba izgubiti iz vida da je od osnutka HTS orijentacija prema Hrvatskoj, kao matici, koju je od prvih izbora 28. 11. 1920. nezvanično predstavljala HRSS, bila tako jaka da se vremenom sa zaoštavanjem Hrvatskog pitanja nije ni postavljalo pitanje podvajanja Hrvata u BiH. Prema tome, odnosi HTS prema HB, odnosno HRSS do 5. 1. 1923. bili su, u stvari, rezultanta niza određenih komponenata, a ne samo »iskrenosti«, neograničenog patriotizma prema Radiću, HB, kao što bi se mogao steći utisak sa stranica **Hrvatske sloge**. Od kategoričkog stava

¹⁶⁾ ASRBiH, fond PU, Prez. 3627/1923-2.

¹⁷⁾ **H. sloga**, br. 31, str. 2, od 9/2. 1923.

¹⁸⁾ Ibid, str. 3.

da hrvatske stranke izvan HRSS nemaju šta da traže, HTS je sa pozicija kompromisa¹⁹⁾ došla do stanja koje bi se moglo okvalifikovati kao kapitulacija. Kada je izgubila i posljednju nadu u samostalan istup ili povlačenje HRSS sa područja BiH, kada se do tada isključivom orijentacijom na HB našla osamljena, sasvim isključena od bilo kakve mogućnosti participacije sa HB tj. HRSS, HTS je izjavila preko svog organa: »vođe HTS ... pružiti će prilike narodu, da sam odluči o svojoj sudbini.«²⁰⁾ Tako se posredno pokazalo šta su vođstva hrvatskih stranaka podrazumijevala pod Hrvatskim pitanjem.

Režim za cijelo vrijeme nije radikalno mijenjao kurs, pa je zato neravnopravnost, izražena 1918. u svim manifestovanim oblicima, egzistirala i dalje. To je mogao biti dovoljan i ubjedljiv razlog da se hrvatske stranke drže linije koja ih je sve zajedno okupila u HB. Programatska linija, zacrtana osnutkom stranaka, u svim svojim komponentama (kako konstitutivnim — oblik uređenja države i sl., tako i ostalim, elementarnim — agrarno pitanje, npr.), bila je zamijenjena praktičnom, ali stranačkom politikom (ograničenom na pridobijanje što većeg broja pristalica). Kao suštinsko pokazalo se to što su vođstva i HTS i HPS ispoljavala: da su interesi vođstva i mase antipodi. Vođstva su, zbog sada prvi put vidljivo izraženih klasnih razlika, **prestala** da budu ono za što su se izdavala, a u šta je masa vjerovala. Međusobni odnosi u predizbornoj kampanji jasno su demaskirali vođstva HTS i HPS — pred licem pristaša. HRSS se i dalje usljed takve sudbine HTS i HPS i svoje predizborne propagande (koja još nije mogla biti i činom dokazana) **predstavljala** kao izraz njihovih potreba i htijenja. Masovna opredijeljenost za HRSS bila je »bianco« znak povjerenja u HRSS od koje se **očekivalo** ostvarenje svega dotad neostvarenog. Predizborna aktivnost pokazala je neodrživost pretpostavke da je dio tog vođstva (HTS) stupio u HB kao reprezentant težaštva i borac za to težaštvo. Vođe iz Hercegovine, pristavši uz HRSS, ostavili su narod u uvjerenju da im je i dalje stalo do interesa tog naroda. Hrvati iz Hrvatske i BiH tražili su i očekivali da Radić i njegovi istomišljenici iz Hrvatske riješe sve ono što je za njih ulazilo pod Hrvatsko pitanje.

HRSS i Hrvati Bosne i Hercegovine pred martovske izbore

U periodu od velikih skupština 1918. i početkom 1919. do predizbornih dana 1923. g. HRSS je u svom organizacionom i političkom razvoju permanentno i u cjelini išla uzlaznom linijom. Nove snage koje su joj se priključile (iz Dalmacije i, naročito, BiH) iz osnova su mijenjale ulogu i značaj Radićeve stranke. Tzv. Hrvatsko pitanje, i pored rezultata koje je HRSS postigla u izborima — 230.590 glasova i 50 poslaničkih mjesta,* 1920, nalazilo se na prvoj stepenici rješavanja. Odsustvo novih elemenata u politici dvora i radikalsko-demokratske vlade, samo je po-

¹⁹⁾ »Kad bi HB u svim zemljama istupio složno, mogao bi dobiti najmanje 80 do 85 narodnih zastupnika, od kojih bi HRSS zapalo najmanje 60 do 65 mandata... Na taj način bi HRSS održala opet svoju nadmoć...«. **H. sloga**, br. 35, str. 2, od 14/2. 1923.

²⁰⁾ **H. sloga**, br. 48, str. 2, od 1/3. 1923.

*) Statistički pregled izbora narodnih poslanika za Ustavotvornu skupštinu Kraljevine SHS izvršenih na dan 28. 11. 1920. god., Beograd 1921. god.

tenciralo oštrinu Hrvatskog pitanja i uticalo na njegovo predimenzioniranje od strane izvjesnih krugova. HRSS je od stranke koja je okupljala većinu stanovništva — seljaka, pozicijom »primus inter pares« u HB, i ulogom koju joj je HB odredio, postala stranka hrvatskog naroda. Dotadašnja aktivnost HRSS nagovještavala je da HRSS neće bitno mijenjati svoj odnos ni prema suparnicima ni prema protivnicima. Njena pozicija u HB bila je vrlo čvrsta i nju je trebalo održati.

Hrvatskog elementa, osim u Hrvatskoj, bilo je jedino u BiH. Ono što je u Hrvatskoj već **bila**, u **BiH je ona trebalo da postane**. Bez obzira na orijentaciju prema HB odranije, organizaciono HRSS je bila daleko od onoga što je njoj bilo potrebno s obzirom na ciljeve koje je namjeravala ostvariti, a takođe i od želja Hrvata BiH. Hrvatsko stanovništvo je vjerovalo da će preko HRSS obezbijediti sve ono čega je dotad bilo lišavano. Izvještaji sa terena (koje treba primati sa rezervom, jer su i propaganda i organizacije HRSS bili tajni, pa time i teže uočljivi, a bilo je i slučajeva i potcjenjivanja te aktivnosti) govore da je krajem 1922, pa i neposredno pred izbore veliki dio teritorije BiH bio nepokriven organizacijama HRSS. Obavještenja sa područja istočne Bosne s kraja 1922. g.: iz Čajniča, Foče, Kalinovika, Rogatice, Višegrada, Rudog itd. podudaraju se sa izvještajima iz marta 1923, — da nema organizacija HRSS.²¹⁾ Razlozi zbog kojih organizaciono stanju u BiH nije odgovaralo namjerama HRSS dijelom su sadržani u odnosu vlasti²²⁾ koja je onemogućavala rad na organizacionom učvršćenju HRSS, dijelom u relativno kasnom potpunom i direktnom opredjeljenju hrvatskog stanovništva što je bilo uslovljeno dotadanjom polutanskom politikom vođstva HTS i HPS, a i u činjenici što HRSS nije bila privlačna za ostali dio stanovništva.

Bez obzira na sve okolnosti, karakteristika politike HRSS prema BiH bila je: dosljednost orijentacije. Kolikogod je taj odnos u pogledu konkretnijih rješenja statusa BiH, naročito do jula 1922. g. bio neodređen, pred izbore se ispoljavao kao odlučan i nepokolebljiv. Uzroci promijenjenog odnosa su višestruki. Proizilazili su iz opšteg položaja Hrvata u Kraljevini, zatim iz suštine uloge HRSS, kao reprezentanta hrvatskog naroda. Taj odnos HRSS je proistekao iz stvarnosti Hrvatske, a posebno iz toka evolucije cjelokupnog života Hrvata BiH. Od naročitog značaja je uočiti **odlučnost** HRSS usmjerenu ka izjašnjavanju hrvatskog naroda u cjelini za politiku HRSS. Jedan primjer može da posluži lakšem shvatanju nepomirljivog kursa HRSS prema svima koji narušavaju stabilitet — bloka Hrvata.²³⁾

²¹⁾ Prema dokumentima Velikog župana sarajevske oblasti, 1923, Pov. 262 i 541.

²²⁾ Ministarstvo unutrašnjih dela Beograd poslalo je novembra 1922. Pokrajinskom namjesniku uputstva u vezi sa agitacijom Radićevaca: »da se svaki postupak koji ima u sebi antidržavno obeležje ima suzbiti postojećim zakonskim propisima« — ASRBiH, fond PU, Prez, 13428/1922, što je izazvalo posljedicu provođenja tajne aktivnosti koja je, kao, npr., u fojničkom srezu, okupila »za Radića čitav katolički živalj«, što je njegovom poglavaru »još uvek nerazumljivo«. ASRBiH, fond PU, Pov. 411/1923.

²³⁾ Na XXI sjednici HB Hrvatska stranka prava (HSP) je isključena zbog kategoričkog odbijanja bilo kakvog kontakta sa Beogradom. Poslovni odbor HSP je taj gest obrazložio time da »...HSP ne bi mogla sudjelovati u parlamentarnoj akciji beogradske skupštine sa svrhom, da se promijeni režim i provede revizija tzv. Vi-dovdanskog Ustava.

Prema **H. slozi**, br. 269, str. 2, od 1. 12. 1922.

HRSS je u 1923. ušla, u odnosu na BiH, sa odlučnom orijentacijom provođenja organizacija, širenja ideja programa. Opredjeljivanje hrvatskih masa za HRSS koincidiralo je sa interesima te hrvatske mase i stavova HRSS. Tom procesu koji je svojim karakterom prevazilazio obično približavanje i koji se mogao identifikovati sa pretapanjem mase u HRSS, dinamičnost i dimenzije davali su indirektno vođstva HTS i HPS posljedicama svoje politike. Dok još nisu bile postavljene izborne liste za Bosnu, posebno sjevernu, javljalo se da »svi pristaše HTS su Radićevci, a glasovati će za HTS samo onda ako HRSS ne postavi svojih listina... Postavi li HRSS svoje samostalne listine, zanimanje za izbore će biti jače i veće, a seljačtvo će u većem broju pristupiti glasovanju, nego kad bi HTS i HPS, zajedno postavile svoju listu pod firmom HB, jer ovdašnjem seljačtvu je bliži Radić nego HB«. ²⁴⁾ Broj ovakvih izvještaja rastao je iz dana u dan. Njihova provenijencija dokaz je da podaci nisu bili plod stranačke borbe nego da su stvarni odraz stanja snaga na terenu. ²⁵⁾ Radićev stav prema izbornim partnerima, ²⁶⁾ naročito ako se uzme u obzir kada je donesen, ne bi se mogao tumačiti samo kao izraz njegove privremene taktike, jer je bio kategoričan već jula 1922 — sedam mjeseci prije izbora. Iako je to vrijeme kada je bilo »potrebno da u Bosnu dopre ne samo ime Radić već i sav nauk HRSS«, ²⁷⁾ glavni odbor stranke je u smislu ranijih izjava donio odluku 31. 1. 1923. g. da: »III. Vođstvo HTS, u Bosni smatramo mi običnom političkom pokvarenom gospodom i držimo za svoju dužnost učiniti sve, što možemo, da Hrvatski Seljački narod u Bosni — bez razlike i vjere, — dobije onakve zastupnike, kakav je sam, tj. seljačke republikance. IV. S pučkom strankom HRSS ni ne razgovara o izbornom sporazumu. Isto tako ni sa strankom prava«. ²⁸⁾

Hrvati iz BiH su dva i po mjeseca pred izbore, i od same HTS, u cjelini, a HPS djelomično, bili uvjeravani da je samo HRSS pravi i jedini predstavnik svih Hrvata. Pod ovakvim uplivom stečen kategoričan stav ogromnog broja seljaštva nije mogao »preko noći« da se izmijeni. Zahvatano agitacijom, s vremena na vrijeme, postepeno se samo uvjeravalo u značaj HRSS. HTS i HPS sve i da su pokušale šta uraditi u smislu preorijentacije mase seljaštva (bilo je pojedinačnih slučajeva) nisu za tako nešto imale objektivno nikakvih mogućnosti pa ni šansi na uspjeh. Ono što se cijelo vrijeme naslućivalo i mjestimično ispoljavalo u predizbornim danima postalo je stvarnost. Od HTS, HPS i HRSS u BiH ostala je za Hrvate samo HRSS. Od neodređene orijentacije Hrvata u BiH 1919. prema Zagrebu u prvi plan je izbila Radićeva HRSS. Takav

²⁴⁾ Sl. dom, 1923, br. 5, str. 7.

²⁵⁾ »Kakvo je oduševljenje vladalo za Radićevu republikansku stranku kod hrvatskih težaka ovoga područja, vidi se najbolje iz Livanjskog događaja (februara 1923. godine m. o.)... kada je rulja težaka od 1.000 osoba... pokušala, da silom oslobodi iz policijskog pritvora Radićeve, još u ovim krajevima nepoznate agitatore. Ove neredne počinioci su inače mirni i dobrodušni težaci... (te) nije Radićevim agitatorima ni od potrebe bilo, da se služe prijetnjama, zastrašivanjem i drugim kakovim obmanama«. ASRBiH, fond PU za BiH, Pov. 621) 1923-7.

²⁶⁾ Vid. Matković Hrvoje: *Hrvatska zajednica, Prilog proučavanju političkih stranaka u staroj Jugoslaviji. Istorija XX veka, Zbornik radova V*, Beograd 1963, str. 91.

²⁷⁾ Sl. dom, 1923, br. 5, str. 7.

²⁸⁾ Sl. dom, 1923, br. 7, str. 3.

ishod orijentacije hrvatskog stanovništva BiH i pozicija HTS, HPS i HRSS sasvim su logična posljedica političke aktivnosti partijskih vođstava i iluzija hrvatskog stanovništva.

Cjelokupna predizborna orijentacija HRSS bazirana je na opštehrvatskoj osnovi. Nema ni jednog dokumenta od strane HRSS koji bi govorio o **teritorijalnim pretenzijama na BiH**. Štaviše tzv. »Ustav HRSS« je **praktično isključivao** takve mogućnosti. »Ovaj se državni teritorij (Neutralne seljačke Hrvatske republike m. o.) može proširiti samo plebiscitom ... kojega okružja u Bosni i Hercegovini, ako taj plebiscit odobri Sabor Hrvatske i Slavonije dotično Dalmacije ili BiH.«²⁹⁾ HTS je, tako reći, rezignirano zaključivala: »ovim je Radić otvoreno priznao, da Bosna i Hercegovina, a tako i Dalmacija nijesu hrvatske zemlje.«³⁰⁾ Ovakav odnos HRSS prema BiH unosi je veliku zabunu i predstavljao nerješivu enigmu za vođstva HTS i HPS. Tu se u odnosu HRSS prema BiH kao teritoriji upravo nalazio onaj elemenat kojim su se te stranke dezavuirale, a preko njega se narod, pak, približavao HRSS afirmišući je kao reprezentanta Hrvata. U odgovoru na to pitanje — pitanje teritorijalnosti BiH — padali su zasad svi osim HRSS. Za ostale stranke, i hrvatske i srbijanske, glavno pitanje svake aktivnosti bilo je: ko će imati vlast i čija je BiH. Osnovna masa, daleko od »državnih problema« koji su joj mimo njenih interesa bivali nametnuti, pritisnuta neravnopravnošću nije, jednostavno rečeno, marila za »neriješena pitanja«, kao što su: koliko ima u BiH Srba, koliko Hrvata, a koliko Muslimana i sl. Vođstva HTS i HPS svodeći svu aktivnost na takva, za hrvatsko stanovništvo, u šustini nebitna pitanja, doprinijela su u velikoj mjeri da je ono u djelatnosti HRSS **pokušalo da nađe izraz svojih zahtjeva**. (T. I.).

HRSS je i dalje stajala na pozicijama samoopredjeljenja, republikanizma, federalizma — ravnopravnosti. Sve je to sa primjetnim intenzitetom provodeno među Hrvatima u BiH kojima se, baš zbog neodređenosti suštine, svaki od tih pojmova **činio** kao garancija ispunjenja svih želja. Nasuprot željama HTS i nada u direktno izjašnjenje hrvatskog stanovništva za HRSS, **Sl. dom** je pisao »... sad valjda dolazi i na nas Hrvate, red, da i mi reknemo svoju, a mi kažemo: brate Srbine, nije Bosna ni tvoja ni moja, nego je svoja.«³¹⁾ HRSS je prerasla regionalne granice, ali ne i plemenske. Zbog samog toka događaja, a uz to i ocjenom postojećih odnosa, uvjereni u širinu i dubinu prodora njenih programskih načela među Hrvatima u BiH, relativno je lako dezavuirala kategoričke zahtjeve vođstva HTS za afirmacijom hrvatstva u BiH putem stranačke borbe. Izjavama o isključenju HSP iz HB, zatim zauzetim stavovima, Radić, a time i HRSS, u stvari su pocijepali »hrvatstvo« hrvatskih stranaka, a učvrstili hrvatstvo uopšte. Time je Hrvatsko pitanje, kako su na njega gledali Hrvati u BiH, postavljeno na najširu moguću osnovu, lišeno bilo kakve stranačke ili regionalne ograničenosti. Logika prosječnog Hrvata u BiH nije išla dalje od uvjerenja i vjerovanja da bi mu bilo ko drugi osim HRSS mogao ostvariti zdrav ekonomski život i nacionalnu ravnopravnost.

²⁹⁾ H. sloga, br. 60, str. 2, od 15/3. 1923.

³⁰⁾ Ibid.

³¹⁾ Sl. dom, 1922, broj 12, str. 12.

HRSS, osim nastojanja usmjerenih ka apsolutnom okupljanju Hrvata u BiH, i dalje je usmjeravala svoju aktivnost prema Muslimanima. Orijentacija prema Muslimanima pred izbore bila je nastavak politike koju je do tada vodila. Ne mogavši te odnose zasnovati na vjerskoj osnovi, Radić je posegnuo za etičkom osnovom sa socijalnom notom. Kontinuitet tog stava nalazio se i u »Izbornom proglašenju HRSS«: »... muslimani naše Herceg-Bosne znadu i to, da je pravi čovjek samo onaj tko svoj obraz čuva i svačiji obraz poštuje. Osobito obraz brata svoga, brata po patnji i nevolji, po krvi i jeziku i po zajedničkoj domovini.«³²⁾ Radićeva tendencija bila je jasna. Nije ni očekivao veći broj glasova Muslimana, jer nije ni pomišljao na borbu za stranački prestiž, na obračun sa JMO-om. Njemu je JMO bila potrebna sa svim glasovima koje će ona dobiti, samo utoliko koliko će se HRSS naći nasuprot beogradskim vlastodržcima.

Slične pobude koje su HRSS usmjeravale ka Muslimanima javile su se i u odnosu na Zemljoradničku stranku. Gotovo savršenom rafiniranosti vođstvo HRSS je cijelom svom radu, kroz njegov seljački karakter, davalo privid socijalne angažovanosti. U vođstvu organizacije HRSS u većini su birani samo seljaci, a sama pravila organizacija predviđala su izuzetno uključivanje i neseljaka.

Međutim, u provođenju organizacione mreže, uopšte u radu do pred izbore, seljaci se nisu gotovo uopšte angažovali. Globalan pregled sastava agitatora ukazuje na svu ozbiljnost koja se poklanjala ovom dijelu aktivnosti. Tu su angažovani ljudi koji su svojim sposobnostima, službenim položajem garantovali uspjeh. Među njima gotovo podjednako je bilo trgovaca, obrtnika, advokata, željezničara, studenata, popova, činovnika, a češće su se mogli sretati i učitelji. Vrlo je karakteristično da se od toga neposredno odstupilo pred izbore, jer od »devet izaslanstava HRSS (koliko) je bilo određeno za Bosnu, sva su bila sastavljena gotovo od samih seljaka...«³³⁾ Taj potez vjerovatno je trebalo da podvuče seljački karakter HRSS i njenih namjera. Vođstvo HRSS u Zagrebu dva mjeseca prije postavljanja liste je obaviješteno: »Za HRSS važno je u Bosni ovo: u HTS (a da ne govorimo i HPS) nema u Bosni ni jedne ličnosti koja bi bila privlačiva za izbornike seljake.«³⁴⁾ Izvještaji sa terena su išli u prilog HRSS da pred biračima lakše objasni pozadinu raskida sa HTS i HPS. U **Najopštijim uputama svim organizacijama i pojedinim pristašama** Radić je za Hercegovinu pisao da je »predsjedništvo HRSS odobrilo i popunilo onu hrvatsko republikansko seljačku kandidatsku listu, koja je sastavljena na ... skupštini u Mostaru 28. siječnja ... gdje se ustanovilo, da u Hercegovini više nema bivše težačke gospodske stranke«, a za Bosnu »... gospodske lopovštine bile su glavni razlog, da je u bihaćkom i banjalućkom okružju nosilac republikanske liste Pavle Radić ... a u okružju travničkom i sarajevskom Ivan Radić.«³⁵⁾ Da bi još više potcrtala svoj karakter, HRSS je pored imena četiri nosioca lista istakla i njihova zanimanja: jedan seljak, jedan zajednički činovnik i jedan posjednik. Pored toga, nikako se u toj borbi za

³²⁾ ASRBiH, fond PU, za BiH, Pov. 473/1923-7.

³³⁾ *Sl. dom*, 1923, br. 10, str. 7.

³⁴⁾ *Ibid*, br. 5, str. 7.

³⁵⁾ *Ibid*, br. 10, str. 2.

glasače ne smije izgubiti iz vida struktura kotarskih kandidata i njihovih zamjenika. Od ukupno 102, osim četiri gostioničara, tri obučara, tri novinara, po dva radnika, željezničara, inženjera, trgovca, te po jednog kovača, ekonomu, pravnika, zlatara, svi ostali, preko dvije trećine, bili su seljaci — ukupno 70. (razlika potiče otuda što za neke nije navedeno kojoj grupi djelatnosti pripadaju).³⁶⁾ Ovakav sastav kandidatskih lista HRSS na kojima se nalazio toliki broj seljaka za većinu Hrvata bio je posebna garancija da će oni preko HRSS doći do ekonomsko-političke ravnopravnosti. Povrh svega ne smije se izgubiti iz vida značaj i pozadina jednog čisto subjektivnog momenta predizborne djelatnosti — prezimena dvojice nosilaca lista — Radića Pavla i Ivana. S. Radić i HRSS, bez obzira na uvažavanje evolucije seljaštva, nisu odvajali ideje od ličnosti. Postavljanjem za nosioce lista Pavla i Ivana Radića, HRSS je sa velikom dozom vjerovatnoće računala na tu okolnost koja će uticati da će se veliki broj birača opredijeliti za HRSS samo zbog prezimena Radić.

Prateći samo najmarkantniju, političku komponentu predizborne aktivnosti s početka 1923. godine, uočljiva je sva ograničenost HTS i HPS, koje su se eksponirale kao pobornici svojih, stranačkih, zahtjeva. Aktivnost HTS i HPS i njihovi međusobni odnosi u toku predizborne kampanje razotkrili su pravo lice jednog dijela političkog vođstva Hrvata, i to bosanskog, što je bila posljedica njihovog nestajanja sa političke pozornice.

Ono što je HRSS od postavljanja Hrvatskog pitanja namjeravala da učini, u čemu joj je, pored njenog potpunog angažovanja, mnogo pomogao zvaničan kurs vlasti, zatim odnosi među vođstvima pojedinih hrvatskih stranaka — sada je trebalo da riješi hrvatski narod uopšte, a posebno bosansko-hercegovački Hrvati svojim istupom na izborima 18. 3. 1923. godine. Trebalo je da oni izabranim kandidatima povjere mandat hrvatskog naroda na osnovu koga bi HRSS mogla da nastavi borbu protiv društveno-ekonomsko-političkog života utemeljenog na osnovama centralističkog ustava. Sami izbori trebalo je da pokažu da li je za vođstvo HRSS Hrvatsko pitanje bilo isto što i za sve Hrvate, da li će HRSS opravdati povjerenje koje su u nju polagali Hrvati.

Pozicija HRSS nakon izbora

Učešće birača BiH na izborima 1923. godine bilo je dosta brojno — 77,8%.³⁷⁾ Prema broju dobivenih glasova u BiH,³⁸⁾ Narodna radikalna strana je neznatno ojačala, JMO je relativno oslabila dotadašnje pozicije, neki su potisnuti sa političke pozornice (HTS i HPS), neki se nisu ni deklarirali (KPJ, odnosno NRPJ), a samo je HRSS evidentno stekla nove pristalice. Agitujući gotovo isključivo među hrvatskim narodom, Radićeva stranka je »igrala na jednu kartu« — dobiti mandat svih Hrvata. Koliku je važnost HRSS pridavala opredjeljenju dijela stanovništva BiH, može se ocijeniti na osnovu podataka da je u svrhu agitacije

³⁶⁾ Podaci uzeti prema »Kandidatskoj listi HRSS za BiH«; ASRBiH, fond PU za BiH, Pov. 473/1923.

³⁷⁾ Jubilarni zbornik SHS, s. a. s. l. 1, II, 714.

³⁸⁾ Vid. Statistika izbora narodnih poslanika 1923, tabela VII, str. 147.

HRSS od dana raspisa izbora 18. 11. 1922. od 1,093.409 kruna, koliko je ušlo u izborni fond do 18. 3. 1923. za 59 izaslanika poslanih u BiH (više od bilo kojeg drugog kraja) potrošeno 260.118.³⁹⁾ Što se BiH tiče, broj dobivenih glasova, kao i opredjeljenje glasača Hrvata za HRSS uopšte⁴⁰⁾ i posebno u BiH⁴¹⁾ dozvoljavaju da se konstatuje da 18. 3. 1923. g. predstavlja kulminacionu tačku Radićevog pokreta. Od ovog vremena neadekvatno je HRSS i smatrati samo strankom. Do tada se moglo govoriti o hrvatskim strankama ujedinenim u HB. Kako nestaje praktično HTS i HPS u BiH, »druge hrvatske stranke ili su se povukle sa izbora u korist g. Radića (Hrvatska zajednica) ili su propale na izborima ne dobivši nijednog mandata (Frankovci)«. ⁴²⁾ U nastupajućem periodu HB se više i ne pominje, a Hrvatska Zajednica se odrekla istupa na izborima.⁴³⁾ Takva sudbina ostalih hrvatskih stranaka, odnosno opredjeljenje hrvatskog naroda nužno su strukturalno izmijenili HRSS. Ovaj proces od izvanrednog značaja, neki kritičari HRSS posmatrali su prevashodno kao buržoaziranje stranke, pa se na osnovu takvih uprošćenih uopštavanja i susreću neadekvatne ocjene. Ne bi trebalo ni upuštati se u pokušaje negiranja mišljenja, kao što je »da Radićeva seljačka stranka nije nikakva seljačka stranka«⁴⁴⁾ kao ni sa apsolutiziranjem podataka da su se »svi — podvukao T. I. — frankovci, bivši austrijski oficiri narodne manjine (Nijemci — Švabe, Mađari, Česi, Slovaci, Poljaci) uglavnom svi zbili u HRSS. Da nije bilo na ovim izborima terora i progona, vjerovatno bi i Turci, Arnauti i Bugari glasali za ovu stranku. Svi nezadovoljnici, pa i federalisti Crne Gore i izvjestan dio Slovenaca, upraviše svoje poglede već tada prema Radiću«. ⁴⁵⁾ U stvari, riječ je o pojavi izuzetnog značaja koja nije bila do kraja sagledana i definisana. Rađao se hrvatski narodni pokret. Što se BiH tiče, broj kuglica za HRSS pružio je mogućnost pune slobode operiranja sa faktorom »hrvatstva«, jer vođe HTS su »stvorili za njega (Radića — m. o.) raspoloženje u Bosni ... i sami (su) sebi potkopali temelj u narodu«⁴⁶⁾ a Hrvati BiH su zbrisali drugu stranku, HPS. Na taj način raščišćeni su odnosi među samim Hrvatima BiH, a HRSS je mogla da u svoj ošttrini postavi Hrvatsko pitanje kao problem svih Hrvata. Za vođstvo HRSS to je značilo ostvarenje dugo očekivanog mandata koji mu je omogućavao da u ime većine hrvatskog naroda slobodnije manevrira.

Samo nedelju dana poslije izbora, 25. 3. 1923, sastalo se u Zagrebu

³⁹⁾ Prema **Sl. dom**, br. 22, str. 2—3, 23. 5. 1923.

⁴⁰⁾ HRSS je dobila 473.733 glasa ili 21,76% svih glasova Kraljevine SHS, što joj je donijelo 70 mandata.

Statistika izbora narodnih poslanika, str. 144, odnosno 146.

⁴¹⁾ Po okruzima dobila je: 21.979 u mostarskom; 18.753 u travničkom; 10.215 u banjalučkom; 8.857 u tuzlanskom; 5.812 u sarajevskom; i 2.357 u bihaćkom. Ibid.

⁴²⁾ **Težački pokret**, br. 56, str. 2, od 19. 5. 1923.

⁴³⁾ Vid. Matković H., **Hrvatska zajednica**, 94—95.

⁴⁴⁾ **Težački pokret**, br. 56, str. 2, od 19. 5. 1923.

⁴⁵⁾ Ribar I., **Politički zapisi**, I, Beograd, Prosveta 1948, 120—121.

⁴⁶⁾ **Težački pokret**, br. 43, str. 2, od 10. 2. 1923.

Hrvatsko narodno zastupstvo (u daljem tekstu HNZ).⁴⁷⁾ Značaj HNZ uopšte i njegovih odluka posebno je u tome što su se u njegovom sastavu nalazili i aktivno učestvovali u radu i predstavnici Hrvata BiH.⁴⁸⁾ S obzirom na značaj i ulogu koja se pridavala HNZ, na autoritet, kompetencije predsjednika HRSS,⁴⁹⁾ njihovi stavovi su od prevashodnog značaja za razumijevanje onovremene stvarnosti, posebno pitanja BiH. Mada se o BiH rijetko i malo govori direktno, i oni planovi, ocjene, tretiranje pitanja koja imaju uopšteni karakter, (u kontekstu Hrvatskog pitanja tj. srpsko-hrvatskih odnosa) moraju se, u ovom vremenu, posmatrati indirektno u odnosu prema BiH.

Kako do tada, tako i od martovskih izbora, društveno-ekonomski i politički procesi u BiH bili su odraz opštih prilika u Kraljevini. Stvarnost BiH da se naslutiti iz riječi Pokrajinskog namjesnika upućenih velikim županima od kojih se traži da »... iznesu sve misli ... na koji bi se način to moglo da jedanput izađe (iz) ovoga nesnosnoga stanja koje danas vlada kako u narodu tako i u svima granama naše uprave«.⁵⁰⁾ Kada su se na zvaničnom mjestu mogla čuti takva mišljenja, onda se i ocjene opozicionih elemenata koje su otvoreno ukazivale na opšte slabosti i nužnost promjena u upravi zemljom mogu prihvatiti kao realne.

Ekonomsko stanje nije pokazivalo nikakve znake poboljšanja. Istočna Bosna bila je teško pogođena slabom ljetinom. Vlada, međutim, nije poduzimala nikakve efikasne mjere.⁵¹⁾ A i ono što je urađeno za stanovništvo nije bilo od neke koristi.⁵²⁾ Da nije bila riječ samo o poja-

⁴⁷⁾ HNZ izabrano 18. 3. 1923. g. predstavljalo je vrhovno političko tijelo, a prema **Težačkom pokretu**, br. 51, str. 1 od 31/3 1923, bilo je »zakoniti nasljednik hrvatskog sabora«.

Detaljniji uvid u strukturu HNZ vid. u **Sl. domu**, br. 14, 2 od 30. 3. 1923. g.

⁴⁸⁾ »HNZ ... u kojem je danas ogromna većina zastupnika i nepriepornog državnog teritorija Hrvatske ... — naime 61 od 83 — i takva manjina zastupnika iz BiH — 9 do 48 — za kojom prvi put u povijesti Bosne stoje muslimanski i katolički Hrvati zajedno u velikom pokretu za novi tip socijalno pravedne države, te taj pokret već sada za sobom u Bosni ima većinu sveukupnoga tamošnjega naroda...« **Sl. dom**, br. 14, str. 2, od 30. 3. 1923. g.

⁴⁹⁾ »...poslie proglašenja 'vidovdanskog ustava' i čitav hrvatski narod (smatra) S. Radića vrhovnim svojim vođom i takvim političkim predstavnikom, koji je **jedini vlastan** (T. I.) u svakoj situaciji određivati pravac hrvatske politike.«

Sl. dom, br. 35a, str. 1—2, od 22. 8. 1923. godine.

⁵⁰⁾ ASRBiH, fond PU, Pov. 865/1923.

⁵¹⁾ Na urgencije Saveza zemljoradnika, (u tri navrata od jula) tek novembra 1922. odobren je kredit za žito. »Ali, nabavljanje je išlo sporo zbog rđava saobraćaja; neki vagoni su išli do Sarajeva 40, 50 i preko 60 dana. Kukuruz nije više bio po 6 nego po 10 kruna po kilo. Tako je na to 239 vagona (195 za BiH i 44 za Crnu Goru — m. o.) država izgubila 2,390.000 dinara.«

Sudi narode, Sarajevo 1923, 7.

O teškom stanju govore i ostali izvještaji. Vidi ASRBiH, fond Velikog župana sarajevske oblasti, Prez. 1068-79 i 93/1923.

⁵²⁾ Izvještaj iz Foče za mart 1923. g. glasio je: »Prehrana. Vrlo hrdava. Narod oskudijeva u hrani i mnoge čitave porodice gladuju... poljoprivredni kredit poslao je nekoliko vagona da se proča uz sniženu cijenu i time je pružena prilika, da mnogi dođu do jeftina kukuruza, ali ovo ipak vredi za one koji imaju sredstava, da taj kukuruz kupe. Ali pošto je jedna masa bez novca i ovom blagodati se ne može koristiti, to je sresko već tražilo od Pokrajinske uprave, da se za ovaj srez pošalje 10 vagona kukuruza koji bi se ovim bez novca izdao u garanciju do jeseni na zajam.«

ASRBiH, fond VZSO Prez., 1068-103/1923.

vama uvjetovanim »višom silom«, nego da je osnova nedaćama ekonomske prirode bio uopšte loš sistem, govore i drugi izvori. Položaj srpskih seljaka bio je takav da je **Težački pokret**, br. 42, 3. od 3. 2. 1923. pisao: »... imamo pri ruci pismene dokaze da je jedna banka u Krajini, koja se kočoperi svojim srpskim nazivom računala baš Srbima — težacima oko 60% interesa na male svote novca, koga su ti težaci morali pozajmiti, da od ovogodišnje teške gladi spasu gole živote. ... Sve narodne gulikože kriju se danas za Velikosrpstvo i radikalnu partiju jer znaju da će tako najlakše pljačkati seljaka.«⁵³⁾

Poreska politika, donekle vođena kroz prizmu izborne borbe,⁵⁴⁾ a ne u cilju sanacije državnih prihoda, prije svega je pogađala interese najširih slojeva. S obzirom na gornju postavku, možda će izgledati donekle i apsurdno, ali treba istaći da kritike upućene poreskoj politici nisu bile, u krajnjoj liniji, produkt stranačkih ili usko ličnih špekulacija ili, pak, izraz nezadovoljstva izazvanog samom nepopularnošću mnogih novčanih daća (mada je i ovih bilo).⁵⁵⁾ Teškoće u ovom izvanredno osjetljivom pitanju oporezovanja proizilazile su i iz nesređenih upravnih pitanja, izuzetno teškog položaja činovništva itd. »Porezni harač u Bosni prevrću je već svaku mjeru. Činovnici poreznih ureda, koji u Bosni ubiru poreze, prireze i namete (jer u Bosni nema organiziranih opština — T. I.) ubiru porez po svojoj volji i raspoloženju ... Kao primjer tog haraćenja javlja nam Juro Dragičević iz Golešnice kod kotara Žepče, da je njemu poreznik za gruntovnu česticu 154 u Lupoglavu zaračunao 420 kruna, makar je on prošle godine platio za tu česticu samo svega 52 kruna i 68 filira. Ovo porezno haraćenje ... ogorčuje ne samo Hrvate (katolike i muslimane) — nego i Srbe.«⁵⁶⁾ Jedno od najvažnijih neriješenih, a naslijeđenih pitanja, još iz vremena prije stvaranja nove države, bilo je — agrarno pitanje. Njegov značaj potenciran je strukturom stanovništva BiH i načinom rješavanja. Bipolaritet njegov (politička i socijalna strana) nije dosljedno u praksi poštovan. »... Rješanjem agrarnog pitanja u BiH mogli su uz težake biti zadovoljni zemljovlasnici, da se kod provadanja tako zvane beglučke uredbe, koja govori jedino o zemljištima gdje nema kmetovskog odnošaja ... nije pored socijalne nužde težaka, kojoj je potpuno udovoljeno već sa ukinućem kmetova i prestajanjem davanja prihoda tzv. haka i davanje kmetovskih zemalja težacima na slobodno obrađivanje ... počela mešati i politička strana ... Ta politička strana ima na sebi obilježje stranačko-partijsko. Za volju i stranački interes raznih političkih partija u našem parlamentu ne provada se uredba o čistim vlasničkim zemljištima onako, kako je to samom uredbom propisano ...«⁵⁷⁾

Ako se uvažava objektivne teškoće u kojima se nalazila cijela zemlja

⁵³⁾ Ibid; ASRBiH, fond VZSO, Prez. 1068—127/1923.

⁵⁴⁾ »Izbori su raspisani i taj je zakon (o novim porezima — m. o.) otišao u arhivu; otišao je samo zato što je trebalo izbore sprovesti. Čim su izbori provedeni taj je zakon opet došao ... i to na prvo mjesto.«

Težački pokret, br. 61, str. 1 od 4. 7. 1923.

⁵⁵⁾ »... općenito se pretresa (u Goraždu — m. o.) povišenje poreza kao političko delo, naročito za BiH te je narod tom povišicom, nezadovoljan, naročito kulukom«. ASRBiH, Fond VZSO, Prez. 1068—1923 14.

⁵⁶⁾ **Sl. dom**, br. 44, str. 1, od 24. 10. 1923.

⁵⁷⁾ ASRBiH, fond PU, Pov. 865/1923.

i ako se imaju na umu specifičnosti odnosa u BiH, onda se može naslutiti značaj rada cjelokupnog upravnog osoblja, činovništva posebno. Ocjenu njegovog rada i položaja treba dati, jer je njegova aktivnost ostavljala vidnog traga na sveukupan život. Opoziciona kritika može izgledati isuviše rigorozna,⁵⁸⁾ ali su i beogradske **Novosti** pisale: »Prođite državu, pa ćete naći mnoge očajne primere skandalozne uprave. U BiH npr., to je danas običan slučaj.«⁵⁹⁾ Možda su najautentičnije ocjene zvanične vlasti koje sasvim otvoreno priznaju da »činovnici, oficiri i svi državni službenici i žandarmi teško žive i čekaju poboljšanje novčani(h) prinadležnosti, koje su sada i suviše male. Od 20. u mjesecu svi se zađuju. Ako se ovo u najkraće vrijeme ne poboljša, izgubićemo i posljednji ostatak ispravnih činovnika, oficira i žandarma.«⁶⁰⁾

Predodžbe o stvarnosti postizborne BiH nisu potpune bez navođenja još niza praktičnih posljedica politike režima (pitanje dobrovoljaca, budžeta itd.). Međutim, jedna iscrpnija analiza prevazilazila bi okvire ovog rada. Najsumarnija, tipizirana retrospektiva ukazivala je da je neriješeno nacionalno pitanje u raznim pojavnim oblicima bilo stalno prisutno u stvarnosti BiH, odnosno Kraljevine SHS. Politički odnosi su bili ipak dominirajući i davali su ton cjelokupnom životu. Tu se krila i fatalnost okvira u kojem se odvijao čitav politički život. Taj okvir je bio sveden na uskostranačke odnose, a stvarno je bio daleko širi, toliko širi da su se mnoga pitanja, ne mogavši dobiti odgovor u međupartijskim interesima, pretvarala u krizu države. Što se HRSS tiče, ocjena položaja⁶¹⁾ i uloge⁶²⁾ naroda izgledali su na prvi pogled pravilni i progresivni. S jedne strane oni govore o »neprijepornoj« (indiscutable) Hrvatskoj, a s druge »o preogromnoj većini Hrvata«. To je značilo da nije postojalo jasno izgrađeno saznanje unutar same HRSS koliko treba i koliko se može računati u rješavanju Hrvatskog pitanja sa Hrvatima u BiH i tzv. muslimanskim Hrvatima. Time je HRSS stajala u mjestu (ova neodređenost bila je uočljiva još 1921. g.) ne doprinoseći ni rješavanju Hrvatskog pitanja ni srpskohrvatskih odnosa, ni rješavanju statusa BiH. HRSS, kao i ostale stranke, politizirajući, a ne vodeći konstruktivnu politiku, zadovoljavajući se »za početak« iznošenjem predujete politike sporazuma, ipak su vidjele adute u toliko razvikanoj politici sporazuma ne u snazi naroda o kojoj su toliko govorili, nego u saradnji

⁵⁸⁾ »Činovništvo se ne smatra službenikom države nego službenikom partije. U činovničkim redovima ima svega i svačega, jer se ne smije da pročisti iz obzira prema partijskim ljudima među činovnicima. Ko ne pripada partiji koja vlada taj se progoni bez krivice. Namještaju se za činovnike i to na visoke položaje partijski ljudi bez sposobnosti«.

Sudi narode, str. 30—31.

⁵⁹⁾ Prema **Sl. domu**, br. 44, str. 4 od 24. 10. 1923.

⁶⁰⁾ ASRBiH, fond PU, Pov. 961/1923. To tzv. činovničko pitanje nije bilo teško samo u BiH. U Narodnoj skupštini rečeno je čak »da je to pitanje važnije i od hrvatskog pitanja, od vojničkog pitanja i od svakog drugog pitanja«.

Stenografske beleške Narodne skupštine Kraljevine SHS, 1923, knj. II, str. 313.

⁶¹⁾ »VII. Ovo HNZ smatra... sveukupno vladanje i upravljanje beogradskih vlastodržaca u Hrvatskoj uzurpacijom, kojoj se neprestano protivi hrvatski narod kao cjelina, a preogromna većina Hrvata kao pojedini državljani...«.

Sl. dom, br. 14, str. 2, od 30. 3. 1923.

⁶²⁾ »...narod ne smije biti objekt, predmet ili stvar nego, subjekt, tvorac, gospodar u javnom životu«. **Sl. dom**, br. 20, str. 3, od 9. 5. 1923.

vođstava anticentralističkih stranaka. Kakav su dojam time ostavljali na suprotnoj strani, o tome nisu vodili računa.

Odlukom HNZ od 25. 3. 1923. (tačka VII) načelno su najavljeni razgovori (pada u oči uska srpsko-hrvatska osnova bez navođenja partnera) »za pravedan sporazum s narodom srbskim uz priznanje hrvatske narodne i državne individualnosti posve ravnopravno s narodnom i državnom individualnošću srbskom.«⁶³⁾ Početkom aprila dva tabora, centralistički, monarhistički sveden na vladajuću NRS (Narodnu radikalnu stranku) i federalistički, kristaliziran, bez hrvatskih stranaka propalih u izborima, ali sa Slovenskom ljudskom strankom i JMO stajali su čvrsto jedan prema drugom. Njihova polazna osnova i krajnji ciljevi imali su malo zajedničkog. Narodna radikalna stranka je imala vlast u rukama, iako ishodom izbora, donekle uzdrmanu. Željela je da je eventualno učvrsti. Federalistički blok,⁶⁴⁾ brojčano vrlo jak, bez ikakvih atributa vlasti, trebalo je da ostvari bar udio u toj vlasti. Za njega je, s obzirom na položaj Narodne radikalne stranke i njenu dotadašnju politiku, bio uspjeh i pristanak Pašića da razgovara. Prije otpočinjanja pregovora, HRSS ili federalistički blok nisu realno ni mogli prosuditi da »ozbiljne težnje za sporazumom od strane vlade sa Radićem nije bilo.«⁶⁵⁾ HRSS i Radić, svjesni nužnosti i važnosti kontakata,⁶⁶⁾ stali su na stanovište da bi baš »tako učetvoro (NRS kao predstavnicu većine Srba, HRSS, JMO i SLJS — m. o.) mogao biti ozbiljan razgovor o sporazumu.«⁶⁷⁾ Koliko je Radić bio isključiv u naglašavanju učešća federalističkog bloka u razgovorima, a ne samo HRSS, mogli su se uvjeriti i predstavnici Narodne radikalne stranke V. Janjić i M. Đuričić. Okupljanjem vođa JMO i SLJS, s jedne, i predstavnika NRS, s druge strane, S. Radić je uspio načelno da ostvari prvi cilj koji je trebalo da dovede do sporazuma.⁶⁸⁾

Summary

The article treats the relations of the Croats in Bosnia and Herzegovina towards the Croat Peasant Party (HTS) and the Croat People's Party (HPS), the activity of the mentioned Parties' Leaders, and the role of the Croatian Republican Peasant Party (HRSS) in the March elections of 1923.

⁶³⁾ *Sl. dom*, br. 14, str. 3, od 30. 3. 1923.

⁶⁴⁾ Federalistički blok sastavljen od HRSS, JMO i SLJS, barem formalno postojao je krajem marta 1923. Vid. *Istorija građanskih stranaka u Jugoslaviji*. Prvi deo, Beograd 1952, str. 234, a po M. Marjanoviću, *Stjepan Radić*, str. 142, FB je konstituisan 27. 3. 1923.

⁶⁵⁾ Dimitrijević M. *Mi i Hrvati. Hrvatsko pitanje (1914—1939). Sporazum s Hrvatima*, Beograd 1939, 156.

⁶⁶⁾ Prethodno je Radić pokušao da se u Narodnoj skupštini izabere opozicionarno predsjedništvo, ali je zbog, po HRSS eventualno nepovoljnih poteza Pribićevića, Džemijetlija i Nijemaca, iskoristio pruženu priliku da razgovara sa zvaničnim predstavnicima NRS. Prema *Sl. domu*, 17, 2 od 17. 4. 1924.

⁶⁷⁾ Dimitrijević, M., o. c. 158.

⁶⁸⁾ »...Svi pregovori imaju se voditi u Zagrebu, a sankcionisati u Beogradu. Beograd mora prvi početi sa manifestacijom sankcionisanja sporazuma. Kada bi mi pošli u Beograd bez sporazuma reklo bi nam se, da smo došli po ministarske stolice. To bi urodilo nepovjerenjem kod našega naroda. Sada (27. 3. 1923. t. p. q. n.) nude nam radikali četiri portfelja ali mi... odbijamo!«.

Hrvatska sloga, br. 70, str. 2 od 27. 3. 1923. godine.

The Croats in Bosnia and Herzegovina, without regard to the continuous party-ascend of the HRSS, were in the state of seething. The Croat Peasant Party, inside the Croat Bloc (HB), by adopting the attitude of the HRSS, inofficially became its branch. It was the reason why the majority of the Croats in Bosnia and Herzegovina took side to the Croat Peasant Party, in fact, to the Croat Republican Peasant Party. While the HTS was trying to realize its plans dwelling upon the Bosno-Herzegovinian basis, the HRSS aspired after the affirmation on a broader ground, general-Croatian, and the HPS directed itself to its aim based mainly on the Croatian basis, but exclusively on its own. In the year 1923 which represented a new epoch in the Croatian problem, all of them pointed out Croatian national feeling in the first place. The Croat Peasant Party and the Croat People's Party could not come to mutual understanding. The HPS distanced itself from the HTS and the HRSS, while the leadership of the HTS dissented. The Herzegovinian part of the members seemingly stayed with the HRSS, while the Bosnian group of members surrendered themselves to the Croatian Bloc's destiny in which the HRSS had played a predominant role. Among its followers the Croatian Republican Peasant Party was considered to be an expression of their wishes for its endeavour in gathering them on the broadest basis of Croatian national feeling, for the indefinite content of its program fundamental ideas, and, eventually, for its break into Bosnia and Herzegovina. The result of such relations between the HTS and HPS was disintegration of the Croat Bloc and the strengthening of the HRSS's role (there was going on an intensive work on the organization of the Party and on broader program ideas). The Croat Republican Peasant Party overgrew the regional borders but not the tribal ones, although its activity in Bosnia and Herzegovina was still directed towards the Moslems.

The Croat Republican Peasant Party looked to the elections of 1923 for the Croatian people's mandate, while the Croatian people looked to it for the approval of identity of their views and the views of the Party leaders as they meant the solution of the Croatian problem. Radić's party succeeded to realize its aims. **The Croatian National movement was coming to see the light.**

By its indefinite sigts into the role of Bosnia and Herzegovina in the solution of the Croatian problem, which attitude had been manifested in the former period as well, and now again through the work of the Croatian People's Assembly, the Croatian Republican Peasant Party stagnated being satisfied »for the beginning« to expose the preconditions of the agreement policy.

S. Radić, by gathering the leaders of the Yugoslav Moslem Organization, the Slovenian People's Party, from one side, and the representatives of the People's Radical Party, from the other side, («Markov protokol» — April, 1923 — »Marko's Protocol») — succeeded, principally, to realize the FIRST aim which was to bring the Agreement.